

تصویر شماره ۱: سردر ورودی مسجد بیرون ابرکوه (نگارنده: ۹۴/۶/۱۲)

ضرورت مرمت کتیبه سردر ورودی مسجد بیرون ابرکوه

احمدزاع ابرقویسی

دانشجوی دکتری فلسفه هنر، دانشگاه آزاد، واحد علوم و تحقیقات تهران

روش‌ها و فرآیندهای توجه به یک مکان برای حفظ اهمیت فرهنگی آن به کار می‌رود، که شامل نگهداری و بر اساس اوضاع و احوال احتمالاً شامل مراقبت، مرمت، بازسازی و سازگار کردن و عموماً ترکیبی از موارد فوق است. در این تحقیق هرکجا از مرمت سخن به میان آمده مقصود همان حفاظت است بدین ترتیب کتیبه مسجد بیرون ابرکوه که سندی تاریخی، فرهنگی و هنری است و به شدت آسیب دیده و همچنان نیز در حال آسیب دیدن است نیازمند مرمت و حفاظت بیشتری است که در ادامه به ضرورت این حفاظت اشاره خواهد شد.

تحقیق حاضر بر اساس هدف از نوع تحقیقات بنیادی و بر اساس ماهیت و روش از نوع تحقیقات توصیفی است. برای تأمین این منظور، داده‌ها و اطلاعات مورد نیاز از میان منابع و پژوهش‌های صورت گرفته قبلی استخراج گردیده و تا حصول نتایج علمی، مورد تجزیه و تحلیل کیفی قرار گرفته‌اند.

ابرکوه

ابرکوه یا ابرقوه یکی از توابع و نواحی شهر قدیمی اصطخر^[۱] بوده

۱- اصطخر نام شهری باستانی است واقع در استان فارس که یکی از بزرگ‌ترین شهرهای دوران ساسانیان بوده است.

چکیده

مسجد بیرون ابرکوه یکی از بناهای ارزشمند تاریخی استان یزد است که قدمت آن به قرون اولیه اسلام باز می‌گردد. سردر ورودی خارجی این مسجد که تقریباً اندازه کوچکی دارد؛ دارای کتیبه‌ای است که درست زیر پا کار قوسی قرار گرفته است. این کتیبه اطلاعات تاریخی بیشماری را در خود داشته و دارد؛ ولی متأسفانه به دلیل عدم توجه کافی، مورد آسیب قرار گرفته و همچنان در حال ریختن می‌باشد. این مقاله در پی آن است که با شمردن نکات قابل توجه این کتیبه از نظر تاریخی و مذهبی بر لزوم توجه بیشتر به این کتیبه را چه از نظر حفظ، نگهداری و مرمت و چه از نظر پژوهش تأکید نماید.

مقدمه

به‌طور کلی مرمت به معنی مداخله‌های فنی-عملی است که به منظور تضمین تداوم زمانی یک اثر صورت می‌گیرند. بایستی توجه داشت که عبارت مرمت برای مجموعه‌ای عملی که به منظور حفاظت از یک اثر ارزشمند تاریخی عنوان می‌شود بسیار اندک می‌باشد و بهتر خواهد بود که از عبارت حفاظت که معادل واژه لاتین (conservation) است استفاده شود. این واژه، به معنای کلیه

است. ابن حوقل^[۱] ابرقوه و یا ابرقویه را شهری مستحکم به اندازه یک سوم شهر اصطخر با بازارهای معمور و آباد در قرن چهارم توصیف می‌کند (ابن حوقل، ۵۰، ۱۹۳۸). ابرکوه دارای آثار تاریخی و باستانی بی‌شماری است^[۲] و چندین مسجد تاریخی در این شهر به چشم می‌خورند یکی از این مساجد مسجدی است که مسجد بیرون مشهور شده است.

مسجد بیرون ابرکوه

مسجد بیرون ابرقوه مربوط به دوران‌های تاریخی پس از اسلام است و در ابرقوه، کنار شهر واقع شده و این اثر در تاریخ ۱۷ آذر ۱۳۷۷ با شماره ثبت ۲۱۷۰ به عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است^[۳]. قدمت مسجد بیرون ابرکوه به قرون اول و دوم هجری باز می‌گردد (ابراهیمی دهکردی، ۱۲). این مسجد شامل دو ایوان با حیاط مرکزی است. ایوان غربی به گنبد خانه‌ای که از داخل مربع و از خارج نیم دایره است؛ متصل می‌باشد. ضخامت دیوارهای آن به بیش از ۱۷۰ سانتیمتر می‌رسد. زیرسازی گنبد و قرینه‌های آن و همچنین پوشش ایوان‌ها و دو رواق به شیوه اشکانیان و ساسانیان است (شمس اسفندیادی، ۱۳۸۶: ۴۹). خود این نوع معماری گواهی است بر قدمت این بنا و مرتبط بودن آن با قرون اولیه اسلام، چرا که نوع معماری متأثر از دوران پیش از اسلام است.

کتیبه مسجد بیرون ابرکوه

تنها اثر دست نخورده مسجد بیرون کتیبه‌ای بر روی کاشی معرق به رنگ سفید بر زمینه لاجوردی در سه رشته خط نسخ به عرض ۶۵ سانتیمتر و طول پنج متر است که سه دیواره سر در کوچک خارجی را پوشانیده است و درست در زیر پا کار قوسی قرار گرفته است که از آن اطلاعات تاریخی به دست می‌آید و خط نسخ آن از انواع خطوط کتیبه‌ای مسجد گوهرشاد است که در سال ۸۲۰ و ۸۲۱ هجری قمری ساخته شده است (کارگر، ۱۳۸۳). زمینه کتیبه به رنگ آبی لاجورد و کادر بندی خطوط در سه سطر با آبی فیروزه‌ای کار شده است. تمام خطوط با سفید نوشته شده‌اند و اعراب گذاری و نقطه‌گذاری آن به رنگ فیروزه‌ای است. گاه‌به‌گاه اسلیمی‌های کوچکی، بین حروف به رنگ فیروزه‌ای و اگر به چشم می‌خورد. از این کتیبه، اطلاعات تاریخی مهمی به دست می‌آید (تصویر شماره ۱).

متن کتیبه مسجد بیرون ابرکوه

متن کتیبه به این شرح است: **الله هو الموفق و المعین ربنا تقبل منا انك انت السميع العليم.** چون حضرت صمدیت عز شأنه و عظم سلطانه در عهد خلافت پناه پادشاه اسلام اعظم و اعلم سلاطین ایام لزال جلال سلطانی (ن) ... (ریختگی به اندازه شصت سانتی‌متر) ... **لله (س) عیه** که توفیق عمارات خیر به هر وقت و به هر جای به تجدید صوب ابرقوه رفیق فرمود در زمان عبور از ابرقوه

۲- محمد بن علی بن حوقل معروف به ابن حوقل جغرافی‌دان قرن چهارم هجری قمری است که در شهر نصیبین (شهری قدیمی و مرزی در جنوب ترکیه) بدنیا آمد و در بغداد زندگی کرد (نیکبین، ۱۳۷۵: ۲۴).

۳- ابن حوقل (۱۹۳۸)، *صورة الارض*، بیروت: دار صادر.

۴- «دانشنامه تاریخ معماری ایران شهر»، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری ایران.

عادت، ... (نیم متر ریختگی) ... بر در مسجد تبرک نمود که منزل امام معصوم علی بن موسی الرضا علیه السلام منار که از اشعار اسلام است ساخت و به مقابل مزار طاووسیه مسجدی فوقانی و خانه رئیس الدینی را بعد در سر سنگ نما که ابعاضاً^[۵] مسجد و دارالقرار و دارالحديث و دارالسیاده و الش ... (ریختگی به اندازه شصت سانتی‌متر) ... م این ... دو دکان متصل به مسجد مذکور نصف حمام در بازار بلغدریه^[۶] و نصف حمام بابلی با سیب در میان شهر و نصف مش ... (نیم متر ریختگی) و نصفی از باغات اشرفی از مستحدثات واقف محدود به مزرعه مذکوره و نصف باغ معین‌آباد به میان طاهونه چهارگانه و طاهونه نظامی و فتوح‌آباد و ربعی از چشمه و مزرعه چاهک در فراغ^[۷] مجموع املاک وقف مذکوره وقف بقاع المحترم ... (یک کلمه افتادگی) مسطور و رسانیده بر وفق (نیم متر ریختگی) و خلایق هر که تغییر و تبدیل در آن‌ها کند و غیر اهل صلاح درین بقاع خیر متبرک سازند، والله ولی ... (نیم متر ریختگی) (افشار، ۱۳۷۴: ۲۵۷).

اطلاعات مستخرج از کتیبه مسجد بیرون ابرکوه

آنچه در کتیبه مسجد بیرون ابرکوه بعد از خرابی و ریختن کاشی کاری بعضی از قسمت‌های آن قابل فهم و خواندن است چنین است: شخصیتی از دولتمردان در عهد پادشاهی مسلمانان که اعظم و اعلم پادشاهان بوده در مسجد بیرون، تعمیراتی نموده و مناری ساخته و در محل دیگر ابرقوه یعنی مقابل مزار طاووسیه به ساختن بناهایی مانند مسجد دارالقرار، دارالحديث، دارالسیاده و ... پرداخته است (مدرس‌زاده ابرقویی، ۵۸: ۱۳۷۷). هرچند متن کتیبه آسیب زیادی دیده است و بسیاری از حرفه‌ای مستند آن به تاریخ پیوسته است اما همچنان این کتیبه دارای ارزش زیادی در روشن‌سازی مباحث پژوهشی، فرهنگی و هنری است. چنانکه بسیاری از مناطق و مکان‌های باستانی ابرقوه همچون مزار طاووسیه، مسجد دارالقرار، دارالحديث، دارالسیاده و ... که در اسناد تاریخی دیگر نیز قابل مشاهده هستند در این کتیبه به صراحت آورده شده‌اند. و حتی مباحث وقفی آن نیز آورده شده که نوع مکان‌های وقف شده سرنوشت کنونی آن‌ها و نفس و اهمیت مسأله موقوفات در طول تاریخ حائز اهمیت و قابل پژوهش است. از طرفی، زیبایی هنری کتیبه قابل توجه است؛ گرچه تاریخ ساخت کتیبه مسلماً بایستی با ساخت خود بنا متفاوت باشد چرا که بنا مربوط به قرون اولیه اسلام است و کاشی معرق مربوط میشود به دوران ایلخانیان و در دوران تیموری به اوج شکوفایی می‌رسد. با این حال چنین کتیبه معرقی در این منطقه نادر است و به طور یقین به سفارش از جایی دیگر ساخته شده و نصب گردیده است و احتمالاً در قسمت غربی که کاملاً از بین رفته اثری از هنرمند و تاریخ دقیق ساخت آن قابل مشاهده بوده است (تصویر شماره ۲). ولی شاید مهم‌ترین نقش این کتیبه معرفی این مسجد به عنوان منزل امام رضا است. هرچند از «گزارش مندرج بر این کتیبه متأسفانه به دلیل ریختگی

۵- ابعاضاً به معنی اجزاء است.

۶- بلغدریه، نام حاکمی است که در زمان غازان خان در یزد و نواحی آن بوده است (کاتب، ۱۳۷۷: ۲۷).

۷- امروزه نام این مکان فراغه می‌باشد.

تصویر شماره ۳: قسمت شرقی (سمت راست) سردر ورودی مسجد بیرون ابرکوه، زیر کلمه معصوم و کلمه علی در حال ریختن است (نگارنده: ۹۴/۶/۱۲)

تصویر شماره ۲: قسمت غربی (سمت چپ) سردر ورودی مسجد بیرون ابرکوه (نگارنده: ۹۴/۶/۱۲)

اطلاعات مبهمی از عبور و یا توقف حضرت رضا علیه السلام به دست می‌آید» (مرفان منش، ۱۳۷۶، ۹۰ و ۹۱) ولی آنچه از این قسمت متن «منزل امام معصوم علی بن موسی الرضا علیه السلام» مسلم است این است که امام رضا هر چند کوتاه در این مسجد منزل گزیدند. راهی که امروزه از شیراز به یزد می‌رسد نیز امروزه به نام طریق الرضا نام گذاری شده است. چنان که در قدیم نیز چنین بود؛ چنان که اصطخری می‌نویسد: «راه شیراز به کتبه (یزد)، به راه خراسان معروف است» (اصطخری، ۱۲۱:۱).

ضرورت مرمت کتیبه مسجد بیرون ابرکوه

همانطور که در قسمت قبل توضیح داده شد این کتیبه سند تاریخی ارزشمندی محسوب می‌گردد؛ ولی متأسفانه به دلیل عدم توجه به این کتیبه در گذشته، این سند تاریخی به صورت ناقص در اختیار ماست و چنانچه امروزه نیز از آن حفاظت و نگهداری نشود در آینده چیزی از آن باقی نخواهد ماند. همانطور که هم اکنون قسمت‌هایی از کتیبه که در آن نام امام رضا آورده شده و سند تاریخی مهمی در اثبات حضور این امام در این مکان است؛ در حال ریزش می‌باشد (تصویر شماره ۳). حتی المقدور می‌توان با انجام پژوهش در خصوص این کتیبه و کشف قسمت‌های ریخته شده قبلی و تلاش در راستای حفظ و مرمت قسمت‌های باقیمانده و شاید بازسازی قسمت‌های از دست رفته در مرمت مادی و معنوی این اثر تاریخی و مذهبی گام برداشت.

نتیجه‌گیری

از آنچه گذشت چنین حاصل می‌آید که کتیبه سردر ورودی مسجد بیرون ابرکوه، سندی قابل توجه در خصوص مکان‌های تاریخی ابرکوه در دوران میانه اسلامی است. گرچه خود بنا به دوره‌های اولیه اسلامی بازمی‌گردد اما اسامی که در این کتیبه به کار برده شده مانند «بلغدریه» ارتباط آن را با دوره ایلخانیان قوی‌تر می‌کند و اگر چنین باشد از نمونه‌های اولیه کاشی معرق به حساب می‌آید. از طرفی این سند نشانی از موقوفات منطقه و گواهی است بر حضور امام رضا در این مسجد. ولی متأسفانه بخش عظیمی از این کتیبه نابود شده و بقیه آن نیز در حال ریختن است و با توجه به ارزش والای این اثر تاریخی نیازمند مرمت و حفاظت جدی است. ■

منابع

- ۱- ابراهیمی دهکردی، امین (۱۳۹۲)، نقش عوامل فرهنگی، مذهبی و اکوتوریستی در توسعه گردشگری ابرکوه، فصلنامه فضای گردشگری، سال ۳، شماره ۹، صص ۱-۱۶.
- ۲- ابن بلخی (?)، فارسنامه.
- ۳- ابن حوقل (۱۹۳۸)، صورة الارض، بیروت: دار صادر.
- ۴- اصطخری، ابراهیم بن محمد (?)، مسالك الممالک، بیروت: دار صادر.
- ۵- افشار، ایرج (۱۳۷۴)، یادگارهای یزد، جلد ۱، تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ۶- شمس اسفندآبادی، حمیدرضا (۱۳۸۶)، با من به ابرکوه بیایید، تهران: پاسارگاد.
- ۷- عرفان منش، جلیل (۱۳۷۶)، جغرافیای تاریخی هجرت امام رضا علیه السلام از مدینه تا مرو، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- ۸- کاتب، احمد بن حسین بن علی (۱۲۵۷)، تاریخ جدید یزد، تهران: امیر کبیر.
- ۹- کارگر، ابوالفضل (۱۳۸۳)، گنجینه‌ای از معماری سنتی کویر، نشریه اطلاعات.
- ۱۰- لسترنج، گای (۱۳۶۷)، جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۱۱- مدرسه‌زاده ابرقویی، سید علی (۱۳۷۷)، شناخت ابرقو و قدمت آن، اصفهان: جهاد دانشگاهی.
- ۱۲- مستوفی، حمدالله (۱۳۸۱)، نزهة القلوب، به کوشش محمد دبیرسیاقی، قزوین: حدیث امروز.
- ۱۳- مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد (۱۳۶۱)، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، مترجم: علی‌نقی منزوی، تهران: مؤلفان و مترجمان.
- ۱۴- نیک‌بین، نصرالله (۱۳۷۵)، فرهنگ مکتشفین و جغرافی نویسان جهان، تهران: انتشارات نبوی.
- ۱۵- «دانشنامه تاریخ معماری ایران شهر»، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری ایران (www.iranshahripedia.ir).